

**УДК 630.907.1**

***ГУДЗЕВИЧ А.В.***

### **ПРИРОДООХОРОННІ ПАМ'ЯТКИ ПРИРОДИ ВІННИЧЧНИ**

Своєрідне просторове положення області на межі трьох ґрунтово-рослинних смуг (мішані і широколистяні ліси та степ) зумовлює багате біо- та ландшафтне різноманіття [1, 6]. Високий природно-ресурсний потенціал території

краю сприяв активному його освоєнню ще з часів верхнього палеоліту. Нині природа Вінниччини є віддзеркаленням багатовікової господарської діяльності: розорані і змінені для потреб сільського господарства землі (78, 1 %), затоплені і меліоративно перетворені заплави річок, забудовані та вкриті густою мережею авто- і залізничних шляхів неозорі простори.

Необхідність встановлення рівноваги у взаємодії порушених природничих процесів посилила увагу до складників ландшафтів та стимулювала розробку природоохоронних заходів в тому числі і найбільш активної їх форми - заповідання. Позаяк неповторні краєвиди, своєрідні кам'яні барви багатьох ділянок річкових долин, милуючи слух дзюркотіння водотоків, багатий рослинний і тваринний світ - унікальна спадщина східного форпосту чарівного Поділля, яка потребує не тільки збереження, але й відтворення для поліпшення середовища проживання населення краю та передачі її наступним поколінням.

Потреба охорони природних багатств визвала необхідність створення в області мережі природоохоронних територій і об'єктів.

Станом на 01. 01. 2005 року на території Вінниччини функціонувало 338 природоохоронних об'єктів, серед яких: 90 заказників (21 - загальнодержавного і 69 - місцевого значення), 182 пам'яток природи (10 - загальнодержавного і 172 - місцевого значення), 36 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва (11 - загальнодержавного і 25 - місцевого значення) та 30 заповідних урочищ. В цілому території і об'єкти природно-заповідного фонду Вінниччини займають 23560,83 га, що складає лише 0,92 % від площі області. Це один з найнижчих показників заповідності в Україні. За ним область знаходиться на одній сходинці з дуже розораними областями держави, такими як Дніпропетровська, Кіровоградська, Луганська, тобто територіями, де заповідність нижча 1 % [7].

Слід зазначити, що в середньому по Україні цей показник складає 3,9 % території. Порівняно вищою заповідністю виділяються сусідні з Вінниччиною області, особливо Хмельницька, де цей показник сягає 13,9 %.

Зважаючи на низький рівень заповідності пріоритетними бачаться кроки у поліпшенні природно-заповідного фонду (ПЗФ) області за рахунок створення заповідників, національних та регіональних парків. По суті на це орієнтує і сучасний екологічний рух, як в країнах Євросоюзу так і СНД, проявляючи зацікавленість і піклуючись охороною середовища життя людини, його здоров'ям. Не вдаючись до дискусії, і, загалом погоджуючись із перспективними напрямками природоохоронної справи в області, зауважимо на необхідності опіки природоохоронників порівняно дрібними територіями - пам'ятками природи, які в даній публікації і виступають в якості об'єктів дослідження.

Актуальність їх вивчення пояснюється важливістю для людської спільноти їх поліфункціональних особливостей, надзвичайною вразливістю з боку природних та антропогенних сил, відсутністю літератури, яка б сприяла їх популяризації та збереженню.

Серед основних завдань дослідження:

- визначення місця пам'яток в системі історико-культурної та природничої спадщини Вінниччини;
- історико-географічний аналіз пам'яткоохоронної справи в області;
- оцінка просторового поширення та динаміки пам'яток природи через систему компонентно-ландшафтного їх різноманіття.

«Пам'ятка» - термін, поняття, яке здавна успішно використовується для

означення матеріалізованої історії, що несе в собі різнобічну та багату інформацію про розвиток матеріальної та духовної культури суспільства. Оборонні вали, могильні кургани, предмети старовини (посуд, зброя, інструменти), давні будівлі, визнані твори мистецтв, музики, літератури, науки - типові приклади пам'яток (археологічних, архітектурних, образотворчого мистецтва).

В основі пам'яток історії та культури лежить штучність і подібність походження, адже вони є творінням людського духу і рук. Разом з тим, в природі існує безліч «шедеврів» в яких закодovanі різноманітні цінності (релігійні, моральні, естетичні тощо), які впливають на емоції та почуття людини та виконують наукові і популяризаторські функції ніяк не менше ніж «продукти» антропогенезу. Саме тому, на думку численних природодослідників [2-5; 8-11], природні екзоти, від гірської породи і ґрунту, окремих виходів водних мас на денну поверхню і озер, поодиноких видів і особин біоти до рослинних та тваринних угруповань можуть представляти собою пам'ятки (або ж пам'ятники, як їх називали на першопочатковому етапі).

Екскурс в історію показує, що їх збереженню надавалося величезного значення з незапам'ятних часів. Так, носіями святості в язичників-слов'ян виступали джерела, кущі, окремі дерева. Уже в перших письмових джерелах Київської Русі доби Ярослава Мудрого (982-983 - 1054 рр.) передбачалася охорона та покарання за незаконні лови чи відстріл бобра, хижих птахів, рубання або пошкодження «бортних» дерев в яких гніздилися дикі бджоли.

Першою на теренах України і однією з перших у Європі стала у 1886 році «Пам'ятка Пеняцка» (22 га), розташована на півдні теперішнього Бродовського району Львівської області біля с. Пеняки. В межах пам'ятки, організованої зусиллями графа Володимира Дзедушицького охоронявся буковий праліс та деякі рідкісні птахи, в тому числі і орлан білохвіст [11].

На Вінниччині природо- та пам'яткоохоронна робота активізується з організацією «Товариства подільських природо-дослідників і любителів природи», що започаткувалось в кінці XIX на початку XX сторіччя, а організаційно засновано в 1910 році. Його роль в захисті природи виражалася у проведенні наукової роботи по встановленню окремих об'єктів природи, які потребують охорони. Важливе місце в роботі товариства займала пропаганда охорони довкілля, яку члени товариства здійснювали через видання «Записок Товариства...».

В 1914 році член товариства Микола Раєвський виступив з доповіддю «Про необхідність охорони пам'ятників природи на Поділлі» в якій запропонував взяти під охорону товариства пам'ятники природи регіону. В своїй діяльності товариство широко використовувало матеріали Подільського єпархіального і історико-статистичного комітету (діяв з 1885 по 1920 рік) «Труды Подольского историко-статистического комитета» (Вип. 1-XII, 1870-1916 рр.), члени якого з поміж іншого склали алфавітний покажчик 21696 географо-топографічних назв поселень та пам'яток природи [7].

Безпосередня охорона окремих видів рослин і тварин розпочинається на території краю з початку 20-х років нашого сторіччя у зв'язку із створенням в 1921 році губернського та повітових комітетів охорони пам'яток старовини, природи і мистецтва. Створена спеціальна комісія вже у 1925 році розробляє певні заходи на виконання постанови губкому з прийняттям яких забороняється полювання на ряд видів тварин (коза дика, кам'яна куниця, свиня дика, тхір

темний та ін.), а також береться під охорону середньоевропейський вид широколистяних деревних лісів (береза - подільське червоне дерево).

Значну роль в дослідженні та пропагандистській діяльності охорони пам'яток природи області (майбутніх заповідних об'єктів) цього періоду відіграє заснований на початку 1924 року за ініціативою видатного краєзнавця Поділля В.Д. Отамановського на громадських засадах Кабінет виучування Поділля при Вінницькій філії всенародної бібліотеки України (тодішня назва Центральної Наукової бібліотеки АН України ім. В.І. Вернадського). В середині 20-х років Кабінет збагатився великими краєзнавчими осередками в Тульчині, Могилів-Подільську, Немирові, Іллінцях, Дашеві, Липовцях, Жмеринці, Тиврові і Калинівці.

В його складі активно працював цілий загін видатних природознавців, серед яких Ю.Д. Клеопов, О.О. Севастіанов, Ю.А. Єлін, В.П. Храневич, С.І. Городецький, О.В. Красівський, О.К. Бируля, Р.Р. Виржиківський, та інші. Їх описи стану ґрунтів, рослинного і тваринного світу сприяли розвитку природоохоронного мислення та спонукали до активних дій в справі захисту довкілля.

На перешкоді втілення природоохоронних напрямків в життя наприкінці 20-х та початку 30-х років стає сталінський терор. Кращі дослідники природознавці (Ю.С. Александрович, В.Д. Отаманивський, І.Ч. Зборовський, О.О. Кривицький та інші) зазнають переслідувань, кинуті в катівні, гинуть в концтаборах.

Залишились напризволяще і їх природоохоронні «дітища». Лише у 1964 році на теренах області з'являються перші пам'ятки природи - 68 об'єктів як унікальних і цінних ботанічних витворів природи, які започаткували новий їх природоохоронний етап становлення та розвитку. Відрадно, що до 1972 року на Вінниччині вони становили майже 100% усього ПЗФ. Виключенням цього часу виступають 6 парків другої половини XVII – початку XIX ст. Антопольський, Верхівський, Немерчанський, Немирівський, Ободівський, Чернятинський), які з'являються на Вінниччині у січні 1960 року у вигляді державних заповідників республіканського значення, тобто ще перед прийняттям «Закону про охорону природи» (червень 1960 р.).

Тільки завдяки розробці першої класифікації (1972) та її доповненням у 1974 році Держкомприродою разом з Академією Наук і Українським Товариством охорони природи в Україні визначено сім рівнів заповідних територій: державний заповідник, державний заказник, державний природний парк, пам'ятка природи, пам'ятка садово-паркового мистецтва, заказник місцевого значення та заповідне урочище. З цього часу на Вінниччині з'являються природоохоронні об'єкти майже усіх вищезгаданих рівнів за виключенням державних заповідників і державних природних парків [7, 8, 12].

Згідно класифікації пам'ятки природи - це окремі природні об'єкти (вікові або рідкісні дерева, геологічні відслонення певного віку і унікальності, джерела тощо), які мають особливе природоохоронне, наукове, естетичне та пізнавальне значення. Охорона поширюється лише на конкретний об'єкт, який може знаходитися на території, на яку режим заповідності не поширюється. Взяті під охорону пам'ятки природи розрізняються, передусім, за компонентною складовою. Звідси, в залежності від напрямку та генезису та диференціації охорони усіх їх можна поділити на пам'ятки неживої (геологічні, гідрологічні) і живої (біологічні) природи місцевого та загальнодержавного рівня.

Окрім власне пам'яток природи в складі природоохоронних територій виділяють також і парки садово-паркового мистецтва. Парками-пам'ятками

садово-паркового мистецтва оголошуються найбільш визначні та цінні зразки паркового будівництва з метою охорони їх та використання в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних та оздоровчих цілях.

Серед іншого, останні виділяються своєю універсальністю з точки зору тлумачення їх належності до об'єктів спадку, які потребують людської опіки. Так, уособлюючи собою цінність історико-етнологічну і мистецьку та одночасно виступаючи в якості визначного місця, власне пам'яток і ансамблю із природної (дерева, кущі тощо) і антропогенної або штучної (тротуари, бордюри, фонтани, будівлі та ін.) частини парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва формують один із потужних пластів історико-культурної спадщини. З іншого боку, будучи спільним витвором людини і природи при бездоганному виконанні середовищеформуючої і естетичної функцій вони є типовими «клієнтами» для здійснення природоохоронної справи.

Найбільшу питому вагу у структурі ПЗФ Східного Поділля мають пам'ятки природи місцевого значення. Їх налічується аж 171. Це більше половини ПЗФ! При цьому, вони ж разом із пам'ятками природи загальнодержавного значення (10) займають і найменшу площу - 324,92 і 322,0 га відповідно.

Серед основних компонентних видів пам'яток найкраще представлені ботанічні (99) і гідрологічні (61); найменше - зоологічні (5) та комплексні (2).

Охорона перших, тобто ботанічних пам'яток природи розпочинається на початку 60-х років ХХ сторіччя і до 1972 року саме вони створювали основний фон природно-заповідних територій та об'єктів краю.

З 1975 року з'являються перші «ваговики» (пам'ятки природи загальнодержавного значення) серед рівнозначних до того за значенням пам'яток. Нині їх десять. Серед них: 4 геологічних, 3 ботанічних, 2 комплексних і 1 зоологічна (табл. 1). Більшість пам'яток цього рівня охорони (6) просторово

Таблиця 1.

Динаміка взятих під охорону пам'яток природи на Вінниччині

| Рівень охорони              | Кількість об'єктів за роками |      |      |      |      |      |      |      |
|-----------------------------|------------------------------|------|------|------|------|------|------|------|
|                             | 1960                         | 1964 | 1969 | 1975 | 1986 | 1992 | 2000 | 2005 |
| Місцевого значення          | 0                            | 68   | 106  | 118  | 205  | 206  | 183  | 171  |
| Загальнодержавного значення | 0                            | 0    | 0    | 5    | 8    | 10   | 10   | 10   |

«прив'язані» до Придністров'я.

Варто відзначити певну стабільність у відношенні до кількості та площ, які займають пам'ятки загальнодержавного значення протягом тривалого часу з моменту запровадження їх природоохоронного статусу. Для тих же, що формують більшість (пам'ятки природи місцевого значення) характерна інша тенденція. Так, за неповні 20 років зі сцени досить значного списку (205 пам'яток) зійшло 37 (табл. 2) об'єктів. З них: 30 ботанічних, 5 гідрологічних та 2 зоологічних.

Як наочно демонструє таблиця 2, найбільше постраждали Тростянецький (7) та Літинський, Немирівський і Гайсинський (по 4) райони. Тільки протягом останніх років наполовину зменшилося представництво ботанічної пам'ятки природи у Томашпольському та Бершадському районах скоротилося по одному екземпляру дерев у двох пам'ятках цього ж виду у районі.

Таблиця 2.

Втрати пам'яток в розрізі адміністративних районів, які входили до складу ПЗФ  
Вінниччини

| Адміністративний район | Вид пам'ятки | Кількість |
|------------------------|--------------|-----------|
| Барський               | Ботанічна    | 2         |
| Бершадський            | Ботанічна    | 1         |
| Вінницький             | Зоологічна   | 1         |
| Гайсинський            | Ботанічна    | 4         |
| Крижопільський         | Ботанічна    | 1         |
| Липовецький            | Гідрологічна | 1         |
| Літинський             | Зоологічна   | 1         |
|                        | Ботанічна    | 3         |
| Могилів-Подільський    | Ботанічна    | 1         |
| Муровано-Куриловецький | Гідрологічна | 1         |
| Немирівський           | Гідрологічна | 2         |
|                        | Ботанічна    | 2         |
| Піщанський             | Ботанічна    | 1         |
| Погребищанський        | Ботанічна    | 1         |
| Тиврівський            | Ботанічна    | 1         |
| Томашпільський         | Ботанічна    | 1         |
| Тростянецький          | Ботанічна    | 6         |
|                        | Гідрологічна | 1         |
| Тульчинський           | Ботанічна    | 1         |
| Хмільницький           | Ботанічна    | 2         |
| Ямпільський            | Ботанічна    | 1         |
| м. Вінниця             | Ботанічна    | 2         |

Великою вадою на шляху повноцінного функціонування є значне розчленування (фрагментарність або інсуляризованість) природоохоронних територій і об'єктів краю, в тому числі і пам'яток.

Справедливості ради за останні 6 років в структурі ПЗФ області не з'явилося жодної нової пам'ятки природи.

Такий стан засвідчує переважаючий стихійний підхід процесу створення природоохоронної мережі області в минулому та вказує на відкритість проблеми репрезентативності усіх інших не представлених нині у природно-заповідному фонді (ПЗФ) області компонентів ландшафтів широколистяних і степових угруповань. Саме тому оптимістичними бачаться кроки у напрямку створення єдиної природоохоронної мережі краю. Вона повинна охопити не тільки існуючі об'єкти ПЗФ (заказники, заповідні урочища тощо), але включити і історико-культурне різноманіття разом зі збереженими формами традиційної соціокультурної і господарської діяльності (кар'єри, штучні водойми, навколородні зони, луки та ін.) мешканців території, забезпечивши при цьому єдність і тісний взаємозв'язок природного і антропогенного середовища.

Здійснений аналіз пам'яток природи Вінниччини дозволяє зробити наступні висновки:

- формування банку даних щодо цінних об'єктів природи розпочато у XVIII-XIX ст. проте й донині цей процес не завершено;

- застережні заходи, спрямовані на індивідуальну охорону зникаючих видів тварин і рослин краю, на початку XX ст. вилилися у середині 60-х років XX ст. у формуванні природно-заповідного фонду краю, чільне місце в якому зайняли пам'ятки природи;

- розвиток природоохоронного мислення останніх десятиліть XX ст. та перших років XXI ст. сприяв реалізації практичних заходів охорони природи на науковій основі призвівши до системної охорони унікальних природних краєвидів та появи комплексних пам'яток природи.

- природоохоронний статус і компонентна структура пам'яток Вінницької області здатні виконувати безліч функцій, які потребують детального вивчення та практичного впровадження.

Отже, пам'ятки природи Вінниччини, які є складовою частиною державного природно-заповідного фонду області і України нині мають вагоме значення в збереженні біологічного і ландшафтного різноманіття. Проте вже в найближчому майбутньому яскраво виражені та доступні сьогоденню їх природоохоронні форми мають адекватно вписатися в існуючі проекти оптимізації та збереження комфортного довкілля краю.

1. Атлас Винницкой области. - М.: ГУГК СССР, 1987. - 32 с. 2. Борейко В.Е. Белые пятна истории природоохраны, СССР, Россия, Украина: В 2-х т. - К., 1995. - т. 1. - 224 с; т. 2. - 304 с. 3. Борейко В.Е. История заповедного дела в Украине. - К., 1995. - 183 с. 4. Бризгалін Г.А. Охорона пам'яток природи на Україні. - Полтава, 1919. - 31 с. 5. Второв П.П., Второва В.Н. Эталоны природы (Проблемы выбора и охраны). - М.: Мысль, 1983. - 205 с. 6. Географічна енциклопедія України: В 3-х т. - К.: УРЕ, 1990-1993. 7. Гудзевич А.В. Природно-заповідна Вінниччина. - Вінниця: Консоль, 2002. - 128 с. 8. Давидок В.П., Полікарпов М.М., Трофименко І.В., Шевченко О.В. Еталони живої природи. - К.: Курс, 1993. - 28 с. 9. Денисик Г. Вінниччина - край зелених дібров і золотих нив (красзнавчі нариси). - Вінниця: Фонд культури, 1997. - 75 с. 10. Літвіненко А.Ю. Парки Вінниччини. - Одеса: Маяк, 1972. - 39 с. 11. Матеріали охорони природи на Україні / За ред. В. Аверіна, Ю. Гомона. - Харків, 1928. - 186 с.

The place of sights is certain in the system of the historical, cultural and natural legacy East Podillya. The retrospective analysis of guard of monuments is carried out in a region. Done estimation of spatial distribution and dynamics of sights of nature through the system of component-landscape their variety.